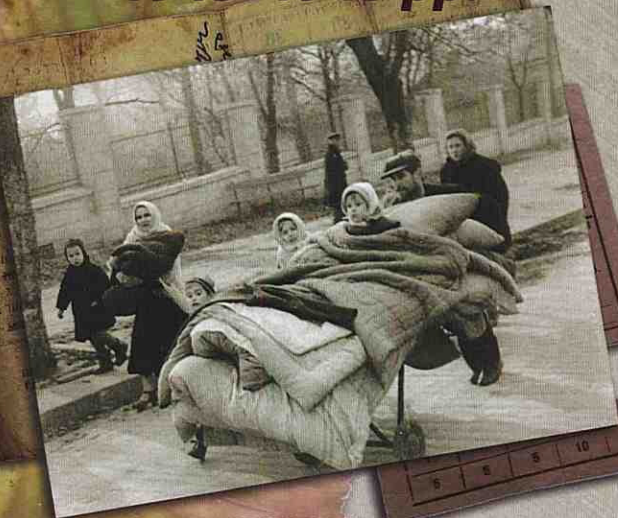

A36226
9(с2)Київ
0-341

Оксана Овсіюк

ЖИТТЯ ПІСЛЯ ОКУПАЦІЇ:

побут киян
1943–1945 рр.

ДУЛІБН
ВИДАВНИЦТВО

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Стан наукової розробки теми	8
1.2. Джерельна база дослідження	20
РОЗДІЛ 2	
КИЇВСЬКІ ПОМЕШКАННЯ	25
2.1. Стан житлового фонду	25
2.2. Використання житла	42
2.3. Умови проживання	66
РОЗДІЛ 3	
ХАРЧУВАННЯ КИЯН	86
3.1. Продовольча торгівля:	
закрита і вільна, для загалу і еліти	86
3.2. Організація харчування мешканців Києва	106
РОЗДІЛ 4	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІСТЯН ТОВАРАМИ ТА ПОСЛУГАМИ	122
4.1. Торгівля промисловими товарами	122
4.2. Заклади міської сфери послуг	145
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	159

РОЗДІЛ 3

ХАРЧУВАННЯ КИЯН

3.1. Продовольча торгівля: закрита і вільна, для загалу і еліти

Відразу після звільнення Києва перед радянськими органами влади гостро постало питання забезпечення населення міста харчовими продуктами. Розв'язання цієї важливої життєвої проблеми напряду залежало від темпів запровадження системи нормованого постачання у місті, відновлення функціонування продовольчої торговельної мережі.

Карткова система постачання населення харчовими продуктами не була винаходом суто військового часу. Вона запроваджувалася у колишньому Радянському Союзі кілька разів. Останнього разу перед війною картки на харчові продукти було введено на початку 1930-х рр. і скасовано 1 вересня 1935 р.²²⁴. З початком німецько-радянської війни нормоване постачання було запроваджено в СРСР знову. Найраніше картки було введено в Москві (липень 1941 року). В УРСР продуктові картки у вересні 1941 року з'явилися у містах та селищах Донбасу²²⁵. Однак подальшому поширенню нормованого постачання на території України завадив стрімкий наступ нацистських військ.

Зі звільненням території УРСР карткова система у містах республіки відновлювалася чи вводилася там, де її не встигли запровадити до окупації. Підставою для таких дій був наказ наркомату торгівлі СРСР №380 від 13 листопада 1942 року «Про впорядку-

²²⁴ Вронська Т. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947 рр.) / Т. Вронська // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. – С. 163.

²²⁵ Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А. В. Любимов – М.: Экономика, 1968. – С. 21–22.

вання карткової системи на хліб та деякі промислові та продовольчі товари»²²⁶.

Постачання населення Києва нормованими харчовими продуктами розпочалося відразу після визволення столиці УРСР 6 листопада 1943 року. За спогадами очевидців, у перші дні вдалося налагодити забезпечення населення міста (яке на той час становило 70 тис. осіб) лише добовими 200 грамами хліба. Видавали хліб безоплатно через розподільчі пункти²²⁷.

Допоки у повному обсязі не було розгорнуто нормоване постачання через державну торговельну мережу, єдиним місцем, де кияни могли придбати продукти, був ринок. У місті нараховувалося 13 основних ринків: Галицький, Бессарабський, Житній, Сінний, Володимирський, Куренівський, Лук'янівський, Деміївський, Печерський, Солом'янський, Святошинський, Слобідський та Дарницький²²⁸. У документах партійно-радянських органів та у спогадах киян вони продовжували носити традиційну радянську назву – колгоспні ринки. Торгували на ринках, які працювали щодня, колгоспники, одноосібники та інші «неорганізовані особи»²²⁹. На базарах продавались практично всі необхідні продовольчі товари. Проте ціни на них були надто «кусючі». У листопаді 1943 року базарний кілограм житнього борошна коштував 47, пшеничного – 72, пшона – 45, гречки – 105 крб. Недешевими були овочі. Свіжа капуста вартувала 15, буряки – 16, а цибуля – аж 77 крб. за кілограм. За кілограм сала потрібно було заплатити 825, масла вершкового – 640, за літр олії – 575, молока – 23, за десяток яєць – 125 крб.²³⁰.

За скрути з грошима киян рятували неодмінно присутні на базарах «товкучки» та «барахолки». Там за воєнного лихоліття, як за часів окупації, так і після визволення, кияни, щоб прогодувати себе і родину, продавали чи обмінювали своє майно на харчі, часто віддаючи цінні речі за безцінь.

Нестача продовольства та високі ціни на нього диктували потребу якнайшвидшого відновлення державної торговельної мережі, де кияни могли б викупити нормовані продукти.

²²⁶ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / С. І. Гальченко. – Черкаси, 2007. – С. 39.

²²⁷ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 167.

²²⁸ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 160.

²²⁹ Там само, спр. 3, арк. 201.

²³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 55.

У перші ж дні після визволення міста відновив роботу Київський міський відділ торгівлі. Розпочалося розгортання торговельних закладів міста. Оскільки їхня робота була спрямована виключно на отоварювання продовольчих карток, потрібно було провести низку підготовчих заходів: обчислити та згрупувати населення, надрукувати картки, виявити запаси продовольства у місті та завезти його необхідну кількість, створити міські плануючі, розподільчі, контролюючі органи. Зрозуміло, що це вимагало певного часу.

13 листопада 1943 року відбулася нарада у секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, на якій при обговоренні питань, пов'язаних із становищем у Києві, насамперед зверталася увага на проблеми торгівлі харчовими продуктами. На нараді висувались пропозиції відновити приватну торгівлю («Доведеться знайти людей, які торгували при німцях, і дозволити їм продовжувати торгівлю»), яка могла б хоч якимось чином зняти напругу, доки не буде налагоджено роботу державної торговельної мережі²³¹. Очевидно, що до цієї пропозиції дослухалися. 21 листопада 1943 року газета «Київська правда» повідомляла: «Щоб полегшити важкий стан населення, дозволено в широких розмірах приватну торгівлю. Всі власники крамниць та майстерень і всі бажаючі закликаються до відкриття своїх підприємств і до організації нових»²³². У грудні 1943 року в Києві працювало вже 124 кіоски, в яких була організована приватна торгівля²³³.

16 листопада 1943 року за наказом міського торговельного відділу було створено районні харчові торги, які відповідали за обслуговування населення у межах ввірених їм районів міста – Сталінського, Ленінського, Печерського, Молотовського, Кагановичського, Залізничного, Жовтневого, Подільського, Дарницького. Наприкінці листопада 1943 року активну роботу розгорнули районні контрольно-облікові та карткові бюро. Зокрема було проведено інвентаризацію довоєнних торговельних приміщень та зібрано інформацію по районах міста щодо контингенту населення²³⁴. Важливим завданням, що постало перед новоствореними картковими бюро, було групування мешканців міста.

²³¹ Там само, спр. 539, арк. 10.

²³² Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 10.

²³³ Вронська Т.В. В умовах війни... – С. 50.

²³⁴ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 1, арк. 10, 21.

Карткова система передбачала чіткий розподіл населення на чотири групи, відповідно до яких встановлювалися місячні та денні норми споживання продуктів: робітники, службовці, утриманці та діти до 12 років.

Крім того, норми постачання диференціювалися залежно від важливості роботи, яку виконувало населення для економіки та обороноздатності країни. Таким чином, робітники важкої промисловості, машинобудування, чорної та кольорової металургії, електропромисловості, транспорту тощо, а також службовці, прирівняні до них, забезпечувалися за вищими нормами.

Наступним завданням, що постало перед картковими бюро, була безпосередня підготовка продуктових карток відповідно до визначених груп та їх поширення серед мешканців міста. Розподіл карток для працюючого населення, а також для їхніх утриманців та дітей здійснювався через установи та підприємства. Було налагоджено видачу карток і через будинкоуправління, де їх, головним чином, отримували непрацюючі кияни (утриманці та діти, якщо члени родини не отримували на них карток на місцях роботи). Працездатне, однак непрацююче населення та приватні торговці карток не отримували²³⁵.

Зазначимо, що до завершення цієї підготовчої роботи населення Києва забезпечувалося харчовими продуктами за списками та разовими талонами.

Найперше було організовано постачання киян хлібом. 3 грудня 1943 року, коли населення міста зросло майже до 200 тис. осіб²³⁶, робітникам почали виділяти по 400 г, а службовцям, утриманцям та дітям – по 300 г хліба на добу²³⁷. Поступово ці норми збільшувалися і на початку 1944 р. досягли тогочасних загальнодержавних норм. Відтоді робітники отримували 500–700 г, службовці – 400–450 г (залежно від важливості галузі виробництва), утриманці та діти – 300 г хліба щодня²³⁸.

Інші харчові продукти (м'ясо-риба, жири, макарони та крупи, цукор), передбачені системою нормованого постачання, спочатку отримували лише працюючі кияни за десятиденними разовими талонами. Все населення міста вдалося охопити нормованим поста-

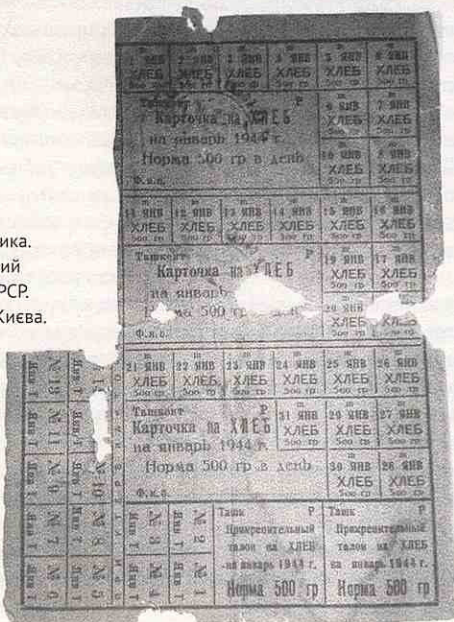
²³⁵ Там само, спр. 2, арк. 26.

²³⁶ Київ у дні нацистської навали... – С. 72.

²³⁷ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 1, арк. 28.

²³⁸ Любимов А. В. Торговля и снабжение... – С. 28–29.

18. Хлібна картка робітника.
1944 р. Мала уніфікований
вигляд у всіх регіонах СРСР.
З фондів Музею історії Києва.

чанням лише з лютого 1944 року, коли кількість киян сягнула вже 305 тис. осіб²³⁹.

Що ж до норм на ці продтовари, то громадяни, віднесені до групи робітників, визначених спеціальним списком, які працювали на провідних підприємствах, отримували на місяць: м'яса-риби – 2200 г, жирів – 600 г, круп і макаронів – 1500 г, цукру – 500 г, в інших випадках робітнича місячна норма становила відповідно – 1800 г, 400 г, 1200 г, 400 г на місяць. Службовці забезпечувались відповідно – 1200, 300, 800 і 300 г; утриманці – 500, 200, 600 і 200 г; діти – 400, 300, 800, 300 г названих продуктів на місяць²⁴⁰.

²³⁹ Вронська Т. Дія карткової системи в Україні... – С. 170.

²⁴⁰ Любимов А. В. Торговля и снабжение... – С. 30.

Особливим чином було організовано забезпечення нормованими продуктами відповідальних працівників та високопосадовців. Відповідно до постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 року «Про постачання керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій» керівництво союзних республік, у тому числі УРСР, було розподілено на три групи для постачання харчовими продуктами. До першої групи належали партійні, комсомольські, радянські та профспілкові керівники республіканського та обласного рівнів. Вони отримували продовольчі картки за групою робітників «особливого списку» (що працювали на провідних підприємствах оборонної та важкої промисловості) та забезпечувалися за такими нормами: 2200 г м'яса і риби, 600 г жирів, 1500 г круп і макаронів на місяць.

До другої і третьої груп потрапило міське та районне керівництво, а також керівний склад господарських організацій. Вони отримували продовольчі картки за групою робітників промисловості, транспорту і зв'язку, тобто забезпечувалися за нормами: 1800 г м'яса і риби, 400 г жирів, 1200 г круп і макаронів на місяць²⁴¹.

Вище ж керівництво радянських і партійних органів постачалося за підвищеними нормами (таке забезпечення отримували шахтарі та робітники сталепрокатних, гарячих та шкідливих цехів): 3500-3200 г м'яса і риби, 900-600 г жирів, 2000-1500 г круп і макаронів²⁴². До того ж зазначений контингент отримував додаткове (лімітне) забезпечення без зарахування до карткових норм. Навесні 1944 року в Києві нараховувалося 459 керівних працівників, які отримували таке додаткове постачання за нормами I групи, 900 – II і 1350 – III групи²⁴³. Керівники, віднесені до I та II груп, постачалися ще й сухими пайками²⁴⁴.

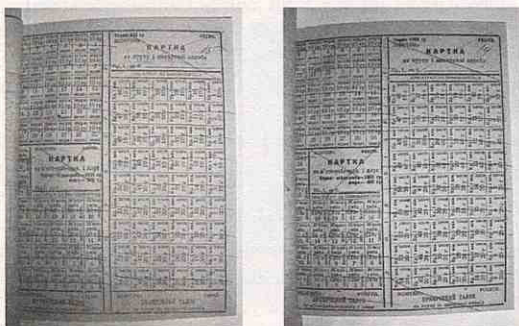
Наголосимо, що нормована система постачання була організована за принципами закритої торгівлі. Для кожного торговельного закладу чітко визначався контингент населення. Викупити продукти за наявності картки кияни могли лише в тому магазині, до якого були прикріплені.

²⁴¹ Там само. – С. 28–30.

²⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 676, арк. 194.

²⁴³ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 84.

²⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 11–12.

19. Зразки продовольчих карток робітника та службовця для м. Києва. 1945 р. З фондів Національного музею історії України.

Хлібні та продуктові картки населенню видавалися на місяць. З 1 січня 1943 року вони друкувалися за єдиними формами. Картки мали умовні позначки категорій та груп постачання, найменування республіки, краю, області, міста із зазначенням року і місяця, на який видана картка на хліб та продовольчі товари. Кожна з них мала вигляд аркуша, який містив відрізнi квадратики одноденної норми, об'єднані за декадами. У нижній частині картки – «прикріпному талоні» – вказувалися місяць і рік, а також місячна норма. У верхній частині містилися дані про власника документа. Такі самі дані містив і «контрольний талон», який здавався працівниками торгівлі до контрольно-облікових бюро на підтвердження реалізації нормованих товарів²⁴⁵.

Крім щоденних талонів на хліб до хлібної картки входили безіменні талони, призначені для відпуску інших товарів: сірників, чаю, цигарок, горілчаних виробів, дріжджів, оцту, солі тощо. Щомісяця наказом міського відділу торгівлі оголошувався номер безіменного талону хлібної картки, за яким можна було придбати відповідний товар у встановлених цим самим наказом нормах. Продаж продуктів та товарів, що не були передбачені наказом на певний місяць, було заборонено²⁴⁶.

²⁴⁵ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 45.

²⁴⁶ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр.11, арк. 257.

Ціни в магазинах на нормовані харчові продукти залишалися фіксованими та невисокими увесь період існування карткової системи. Так, 1 кг житнього хліба коштував 0,65–0,75 крб., пшеничного – 1,10–1,50 крб., пшона 1-го гатунку – 1,50–1,85, крупи гречаної 1-го гатунку – 3,80–4,05, макаронів 1-го гатунку – 3,20–3,30, м'яса – 10,50–10,80, масла 1-го гатунку – 21,50–22,00, риби судака 1-го гатунку – 4,70–6,00, цукру рафінаду колотого – 5, літр олії рафінованої – 13,00 карбованців²⁴⁷.

Мізерна кількість продуктів, яку можна було купити за картками, неминуче штовхала киян на пошуки додаткових джерел харчування. Половину свого раціону містяни доповнювали до кінця війни продуктами з базару. Однак ціни на київських ринках і через півроку після визволення, незважаючи на деяке падіння, залишалися високими. У травні 1944 року на ринках кілограм житнього борошна коштував 30, пшеничного – 45, пшона – 40, гречки – 60, капусти свіжої – 50, цибулі – 40, буряка – 20, яловичини – 130, сала – 400, масла вершкового – 350, літр олії – 240, молока – 35, десяток яєць – 50 карбованців²⁴⁸.

Володіючи інформацією щодо вартості харчових продуктів та доходів киян, можемо встановити, наскільки доступними були продтовари для населення міста. Наприклад, сім'я з трьох осіб: жінки-службовця та двох дітей (типова родина, оскільки більшість чоловіків ще були на фронті) за 30 днів у середньому отримувала 30 кг хліба, 2 кг м'яса-риби, 900 г жирів, 2,4 кг круп та макаронів, 1,4 кг цукру. Викупити ці продукти за картками коштувало приблизно 70–80 крб. на місяць.

Середня місячна зарплата службовця становила 300–450 крб.²⁴⁹. Відрахування та податки із заробітної плати становили тоді близько 25–30%, а разом зі сплатою вартості комунальних послуг виходило, що віддати треба було 40–50% від заробітку²⁵⁰. Тобто «чистими» службовець міг отримати приблизно 150–270 крб. Після отоварювання продуктових карток на місяць для сім'ї з трьох осіб від заробітної плати залишалося від 200 до 70 крб. або й менше. З цього приводу наведемо уривок з листа киянки Є. Малакової, яка

²⁴⁷ Повеенна Україна: нариси соціальної історії (др. пол. 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2010. – Кн. 1, Ч. 1 – 2. – С. 304.

²⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 55.

²⁴⁹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 112–113.

²⁵⁰ Повеенна Україна: нариси соціальної історії... – С. 316.

мала двох дітей та заробляла в місяць 325 крб., адресованого чоловікові у березні 1944 року: «Сьогодні в получку я отримала 3 карбованці – великі відрахування: харчування, займ тощо. Дуже засмутилася. Так працювати, і в результаті одержати 3 карбованці»²⁵¹.

До того ж на гарантований державою продуктовий набір навряд чи можна було прожити місяць. Кияни змушені були доповнювати свій раціон продуктами з базару. Зважаючи на ринкові ціни, отриманого залишку зарплати (якщо він був) вистачало хіба що на купівлю овочів. Харчуватися з базару найчастіше виходило лише шляхом продажу чи обміну власних речей або продуктів, отриманих за картками. Слід також врахувати, що окрім їжі треба було купувати промислові товари щоденного вжитку та одяг.

Отже, ситість людини напряму залежала від її платоспроможності. Тому видається справедливим твердження, що той, хто більше заробляв, краще харчувався. Так, працівники на відповідальних посадах отримували тоді 500–600 крб. Найбільші зарплати були у керівників державних установ та їх заступників. Вони отримували 800–1000 крб.²⁵². Однак киян, які мали такий місячний дохід, було небагато. Наприклад, прибиральниці та сторожі мусили виживати на зарплату 120–150 крб.²⁵³. До того ж близько половини місячного заробітку «з'їдали» податки та всілякі відрахування. 100–250 крб. в середньому отримували пенсіонери. Студенти могли розраховувати на стипендію у 100 крб.²⁵⁴. Звичайно, рівень доходів, умови життя, склад родин, а, відповідно, потреби та витрати були різними у кожному окремому випадку. Однак із впевненістю можна стверджувати, що за умови мізерної кількості продуктів, які можна було придбати через державну торговельну мережу, та дорожнечу на базарах більшості киян вдавалося задовольнити лише фізіологічний мінімум потреб у харчах.

Стосовно державної торговельної мережі зазначимо, що вона була неоднорідною. Продуктові магазини міста підпорядковувалися низці державних торговельних організацій. Швидкий приріст населення міста викликав прискорене зростання кількості як самих організацій, так і торговельних закладів у їх складі. На 1 квітня 1944

²⁵¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 220.

²⁵² ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 112–113.

²⁵³ Там само, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 46.

²⁵⁴ Гальченко С. І. Миське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 50.

року в місті нараховувалося 45 торговельних організацій, яким підпорядковувалося 566 магазинів. У травні 1944 року кількість жителів у місті зросла до 420 тисяч²⁵⁵. Відповідно, у червні 1944 року кількість торговельних організацій збільшилася до 75, а торговельних одиниць в них – до 965. У листопаді 1944 року 461 тис. киян обслуговували 142 торговельні організації (9 районних торгів, 96 відділів робітничого постачання та 37 інших об'єднань), яким підпорядковувалося 1155 магазинів²⁵⁶.

Наголосимо, що основна маса пересічних киян отоварювала свої продуктові картки у магазинах районних харчових торгів та відділів робітничого постачання – ОРСів (найчастіше використовують російську абрєвіатуру).

Останні були важливою складовою системи нормованого постачання населення. Вони мали подвійне підпорядкування: міському відділу торгівлі та безпосередньо установі чи підприємству, працівників якого обслуговували. Магазини та їдальні ОРСів дещо краще забезпечували потреби працюючого населення. Крім постачання з державних ринкових фондів ОРСи мали власну продовольчу базу переданих їм радгоспів, а також були власниками підсобних господарств, городів, організували вилов риби, виробництво різноманітних продовольчих товарів, проводили децентралізовані заготівлі та закупівлі. Продукція підсобних господарств розподілялася між працівниками підприємства понад карткові норми і була суттєвою підтримкою для робітників та службовців.

Незважаючи на це, якість обслуговування населення як у магазинах райхарчоторгів, так і в ОРСівських закладах торгівлі лишала бажати кращого. Найбільші проблеми виникали із постачанням населенню хліба. Норми на цей продукт були щоденними, що потребувало високої організації роботи на кожному етапі – від виробництва і транспортування до продажу покупцеві. Брак борошна, транспортних засобів, пального нерідко призводили до зриву постачання. Незважаючи на те, що час роботи хлібних магазинів був встановлений із 7-ї години ранку до 7-ї вечора, отримати денну норму хліба було не так легко. Поширеними стали черги, які виникали через несвоєчасне завезення хліба до торговельної мережі. Влада намагалася боротися із цим явищем. Зокрема, Київський міський відділ торгівлі запровадив практику нічного завезення хліба та зобов'язав магазини завжди мати перехідні

²⁵⁵ Київ у дні нацистської навали... – С. 72.

²⁵⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 37, арк. 120.

запаси хліба у кількості не менше половини норми для прикріпленого контингенту. Однак далеко не завжди були можливості виконувати ці накази²⁵⁷. До того ж до торговельної мережі часто потрапляв неякісний хліб. Це траплялося через недодержання вимог при виробництві, а також через порушення правил транспортування. Хліб, як правило, перевозився в антисанітарних умовах, на випадковому, не прилаштованому для цього транспорті без спеціальних будок, що призводило до його деформації. Не завжди дотримувались санітарних вимог і у самих магазинах. Продавці нерегулярно проходили медогляд та не підтримували належної чистоти на прилавках і полицях²⁵⁸. Поширеними були випадки розкрадання хліба. У магазинах практикувалася видача хліба за записками та наперед вирізаними талонами, що було суворо заборонено. У низці київських магазинів було зафіксовано обважування в середньому на 20–30 г та обрахунок покупців. Навіть були випадки продажу хліба через державну торговельну мережу за спекулятивними цінами. Зазначимо, що розкрадання часом відбувалися не з волі працівників торгівлі. До цього призводили махінації при видачі карток. Так, будинкоуправління видавали картки непрописаним особам, а організації отримували хлібні картки для працівників, яких не було в їхньому штаті. Подібні проблеми спостерігалися також при реалізації інших харчових продуктів.

Не варто також думати, що в магазинах існував вибір продуктів. Покупець мусив брати лише те, що пропонувалося. До того ж, часто використовувалися замітники. Замість м'яса-риби видавали м'ясні чи рибні консерви, цукор замінювали на кондитерські вироби погіршеної якості тощо. Про замітники магазин повідомляв прикріпленому контингенту, вивішуючи оголошення про еквівалент заміни продуктів²⁵⁹.

Не сприяв покращенню якості обслуговування населення і наказ Київського міського відділу торгівлі від 16 червня 1944 року, який через відсутність дрібної монети зобов'язав магазини міста видавати покупцям решту поштовими марками²⁶⁰. Відмінено цей наказ було лише навесні 1945 року²⁶¹.

²⁵⁷ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 66.

²⁵⁸ Там само, спр. 3, арк. 235.

²⁵⁹ Там само, спр. 11, арк. 73 – 76.

²⁶⁰ Там само, спр. 2, арк. 231.

²⁶¹ Там само, спр. 11, арк. 129.

20. На фото присутні обов'язкові атрибути хлібного магазину часів існування карткової системи: ваги та дрібними шматками нарізаний хліб. Київ, 1947 р. З фондів ЦДКФФАУ.

Зазначимо, що сучасники тих подій, розповідаючи про нормовану систему постачання, неодмінно згадували величезні черги: «Карткова система... доводилося довго стояти в чергах, щоб вчасно отримати хліб, продукти. На Саксаганського магазин був, до якого ми були прикріплені... Займали чергу ввечері або вночі, приблизно об одинадцятій годині. Нам на руці, на долоні, хімічним олівцем писали номер в черзі, наприклад, сорок другий. А я сорок першого знаю, сорок третього знаю... [Питаю]: «Мені холодно, можна піти додому погрітися?» – «Ну йди, потім я піду». Так йдеш на годину, півтори, стакан чаю вип'єш, потім знову стоїш в черзі, щоб пайок отримати». Інший респондент згадує, що нерідко у чергах виникали конфліктні ситуації. «Черги тоді були за хлібом і за продуктами... карткову систему ввели... Я була за це відповідальна, треба було годувати нас, бо мама знову пішла на роботу. В чергах часто кричали: «Ах ти, німецька вівчарка!» – на тих, хто був тут в окупації. І образи, і бійки дуже серйозні часто були. Це в чергах на Хрещатику», – розповідає очевидець²⁶².

²⁶² Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 38, арк. 16; од. зб. 61, арк. 8.

Дещо кращою була якість обслуговування в особливих торговельних закладах, зорієнтованих на обслуговування чітко визначених груп населення. Так, через магазини Гастрономторгу отоварювали свої картки партійні працівники, працівники наркоматів, республіканських та обласних організацій, творча та наукова еліта, донори крові тощо. Магазини Гастрономторгу №№ 1–4 розпочали свою роботу вже на початку січня 1944 року. У цей самий час проводилася підготовча робота до відкриття 5-го та 6-го магазинів²⁶³.

У магазині №1 (вул. Хрещатик, 56) за спеціальними перепустками обслуговувалися науковці зі званням професора, доцента, завідувачі кафедр та кандидати наук, члени Спілки письменників, а також заслужені артисти у загальній кількості 2243 особи. До магазину №2 по вул. Кірова, 2 (тепер вул. Петра Сагайдачного) була прикріплена приблизно така сама кількість киян, серед яких були працівники міськкому та обкому партії, міського й обласного виконкомів, Наркомату торгівлі, Верховної Ради УРСР, Наркомату закордонних справ, міськкому та обкому комсомолу, Держконтролю тощо. Магазин №3 по вул. Короленка, 14 (тепер вул. Володимирська) був розрахований лише на 701 особу – працівників ЦК КП(б)У та РНК УРСР.

Про забезпечення цих високопоставлених чиновників республіканське керівництво подбало заздалегідь. Так, на початку жовтня 1943 року, за місяць до визволення міста від окупантів, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко наказав підготуватися до відновлення спецбази при Гастрономторзі, що раніше існувала в Києві, для забезпечення членів Політбюро ЦК КП(б)У²⁶⁴.

У магазині №4 по вул. Горвиця, 40 (тепер вул. Велика Житомирська) отоварювався 1571 працівник наркоматів, республіканських та обласних організацій, що не увійшли до списків обслуговування по магазину №2. 5-й та 6-й магазини були призначені для відповідальних працівників, віднесених до I та II груп, депутатів, донорів крові та ін.²⁶⁵

Магазини Гастрономторгу здійснювали продаж харчових продуктів як за системою нормованого постачання, так і за лімітними книжками. Це був тип спецзабезпечення, який давав можливість власникам лімітних книжок на продтовари купувати продукти на ви-

²⁶³ Розгортається торгівля // Київська правда. – 1944. – № 4.

²⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 59.

²⁶⁵ Вронська Т. В. В умовах війни... – С. 38–39.

значену суму без заліку до картки. Наприклад, відповідальні працівники ЦК КП(б)У та РНК УРСР отримували ліміти на забезпечення продтоварами через систему Гастрономторгу на 500 і 300 крб.²⁶⁶

На вищому рівні було організовано обслуговування службовців народних комісаріатів внутрішніх справ та держбезпеки УРСР. Вони отримували покращене забезпечення через магазини Спеціального торгу – організації, створеної на початку 1944 року безпосередньо для задоволення торговельно-побутових потреб працівників згаданих наркоматів. На березень 1944 року у віданні Спецторгу перебувало 4 магазини. Торговельні заклади мали таке розташування: магазин №1 – Черврноармійська, 3; №2 – Виноградна, 18; №3 – р. Люксембург, 12; №4 – Короленка, 31²⁶⁷. На листопад 1944 року кількість таких магазинів зросла до семи. Окрім того було відкрито ще й два ларки²⁶⁸.

Особливої уваги заслуговує робота магазину під №6. Цей торговельний заклад було відкрито у вересні 1944 року по вул. р. Люксембург (сучасна вул. Липська) «з метою забезпечення та кращого обслуговування керівного складу наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки». Перед директором магазину було поставлене завдання «забезпечити безперебійне постачання прикріплених кращими продуктами».

Однією з функцій цього закладу торгівлі була доставка нормованих товарів замовникам додому. Для її виконання у штат магазину вводилася посада рознощика. Разова доставка замовлення коштувала 1 крб. Про записи та скарги, залишені відвідувачами у книзі зауважень та пропозицій магазину №6, мали доповідати особисто заступнику начальника Спецторгу Києва не пізніше наступного дня, а про особливо серйозні записи – негайно.

У святкові дні вимоги до якості обслуговування магазином №6 підвищувалися. Так, напередодні річниці Жовтневої революції у 1944 р., колектив співробітників був зобов'язаний «здати свій магазин зразковим за всіма показниками»²⁶⁹. Святкова торгівля до 1 травня 1945 року передбачала, зокрема, продаж тортів вагою 0,5 кг кожному прикріпленому до магазину. З цією метою їдальня Спецторгу №3 мала виготовити 145 кг тортів. Таке замовлення дає

²⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 676, арк. 198.

²⁶⁷ ДАК, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

²⁶⁸ Там само, арк. 240.

²⁶⁹ Там само, арк. 209.

підстави припустити, що на постійній основі у магазині № 6 обслуговувалося близько 300 високопосадовців НКВС та НКДБ²⁷⁰.

Користуватися послугами Спецторгу могли як працівники НКВС та НКДБ, так і їхні утриманці та діти. Члени родин, які працювали в інших відомствах та установах, доступу до закладів Спецторгу не мали²⁷¹. Обслуговування прикріпленого контингенту здійснювалося лише за умови наявності спеціальної перепустки²⁷².

За таким самим принципом функціонувала торговельно-побутова організація для військовослужбовців та членів їхніх сімей – Воєнторг. Через неї, зокрема, спецпостачання отримувала військова еліта міста: вищі чиновники Наркомату оборони, вищий командний склад – командувачі округів, армій, корпусів. Зокрема вже влітку 1944 року в Києві функціонувало 11 магазинів Воєнторгу²⁷³.

Таким чином, завдяки існуванню спеціалізованих торговельних організацій згадані контингенти отримували можливість кращого забезпечення порівняно з рештою населення. Особливо вагомою підтримкою для них була можливість купувати харчові продукти за лімітними книжками, тобто без зарахування до карткових норм.

Право на покращене забезпечення мали і деякі інші мешканці Києва. Зокрема було налагоджено державне адресне спрямування харчових продуктів певним групам населення через відкриття мережі окремих торговельних закладів або відділів у вже існуючих продовольчих магазинах.

З березня 1944 року додатковим харчуванням у Києві забезпечувалися вагітні жінки (з шостого місяця вагітності), матері, які годували грудьми немовлят (до двох місяців) та донори грудного молока. Спочатку забезпечення додатковим пайком визначеного контингенту було організовано через продуктову крамницю по вул. Чкалова, 88 (тепер вул. Олесь Гончара). Отримати продукти жінки могли лише за разовими талонами, які видавалися медичними консультаціями²⁷⁴. З серпня 1944 року, відповідно до постанови ВР СРСР від 8 липня 1944 року «Про посилення охорони материнства та дитинства», у кожному районі Києва були організовані спеціаль-

²⁷⁰ Там само, спр. 5, арк. 93.

²⁷¹ Там само, спр. 2, арк. 6.

²⁷² Там само, спр. 1, арк. 99.

²⁷³ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 83.

²⁷⁴ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 94.

ні магазини або відділення в продовольчих магазинах, де вагітні жінки, багатодітні матері (двох-трьох малолітніх дітей) та жінки, що годують грудьми, отримували посилене забезпечення харчовими продуктами. Цей контингент мав постачатися продуктами кращої якості, завжди в повній нормі та без заміників²⁷⁵. У серпні 1944 року було відкрито кондитерський магазин по вул. Леніна (тепер вул. Богдана Хмельницького), купувати продукти в якому могли лише вагітні та діти²⁷⁶.

У листопаді 1944 року наркомат держконтролю здійснив перевірку спеціалізованих торговельних закладів Києва і виявив у їхній роботі низку недоліків. У магазинах, де були відкриті відділи для обслуговування зазначеного контингенту, завжди спостерігалося велике скупчення покупців, що призводило до антисанітарії. Допускалося використання заміників, що було суворо заборонено. Наприклад, у жовтні 1944 року згадані категорії населення замість 12 літрів молока отримали 750 г олії²⁷⁷.

У квітні 1944 року в приміщенні Київського державного університету ім. Т. Шевченка було відкрито продуктову крамницю для обслуговування студентів та викладачів. Тоді ж магазин на розі вулиць Короленка та Толстого (Морозівський гастроном) було переведено виключно на обслуговування студентів вищих навчальних закладів Києва²⁷⁸. До речі, при КДУ ім. Т. Шевченка існував відділ робітничого постачання. Розгортання його торговельної мережі – магазинів, ларків, кіосків та їдалень розпочалося з вересня 1944 року²⁷⁹.

Із січня 1945 року в місті організовується мережа закритих магазинів для вчителів. До 25 січня планувалося відкрити по одному такому закладу в кожному районі міста (окрім Дарниці)²⁸⁰.

З часом у системі державної торгівлі почали з'являтися комерційні магазини, які здійснювали вільний продаж харчових продуктів. У комерційних магазинах можна було придбати товари без карток за цінами, які були в кілька разів вищими за вартість нормованих товарів та, як правило, дещо нижчими за ринкові. Незва-

²⁷⁵ Там само, арк. 378.

²⁷⁶ Там само, спр. 3, арк. 15.

²⁷⁷ Там само, арк. 192, 186.

²⁷⁸ Там само, спр. 2, арк. 138, 144.

²⁷⁹ Там само, спр. 3, арк. 67.

²⁸⁰ Там само, спр. 11, арк. 27.

жаючи на те, що ці заклади могли відвідувати всі бажаючі, вони створювалися з метою покращеного «обслуговування працівників науки, техніки, мистецтва та літератури, а також вищого офіцерського складу Червоної Армії»²⁸¹. Ці групи населення користувалися знижками в 25 – 35% при купівлі товарів у комерційних магазинах²⁸².

Підготовка до відкриття нових для Києва закладів торгівлі розпочалася навесні 1944 року після того, як аналогічні магазини у квітні 1944 року розпочали роботу в Москві. Для управління цими закладами у складі Народного комісаріату СРСР було створено Головособторг – Головне управління з комерційної торгівлі²⁸³. Згідно з постановою РНК СРСР № 749 від 21 червня 1944 року, в м. Києві мало з'явитися три такі магазини.

Перші два комерційні продовольчі магазини в столиці УРСР відкрилися 1 липня 1944 року. Вони мали гарний зовнішній вигляд, вишукано оздоблені вітрини з широким асортиментом товарів. Ще до відкриття перед комерційними магазинами почали збиратися групи людей. У перший день роботи спостерігалася велика кількість відвідувачів, які схвально відгукувалися з приводу високої якості продуктів та обурювалися щодо їх дорожнечі. Типовим було висловлювання: «В ці магазини можна зайти тільки подивитися, а купувати немає за що»²⁸⁴. За житній хліб у комерційних магазинах треба було віддати 8, за пшеничний – 15 крб. Кілограм пшона коштував у них 25, гречки – 45, макаронів – 35 крб. Вершкове масло продавали за 240, олію – за 200 крб. 1 кг м'яса обходився покупцеві у 100 крб., риби – 80, цукру рафінаду – 120, борошна житнього – 15, а пшеничного – 20 карбованців²⁸⁵. Попитом серед населення користувалися тютюнові, горілчані та кондитерські вироби. Не дуже цікавили покупців сметана, сир, різне м'ясо, птиця, консерви, копченості, сухофрукти, пиво – продукти, представлені у великій кількості на ринках Києва²⁸⁶. До речі, напередодні відкриття цих магазинів було визначено контингент населення у кількості 50 тис. осіб, які отримали лімітні книжки на купівлю товарів. Окрім працівників

²⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 6.

²⁸² Там само, арк. 39.

²⁸³ Там само, арк. 6.

²⁸⁴ Там само, спр. 1356, арк. 14 – 15.

²⁸⁵ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... – С. 304.

²⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 86–87.

науки, техніки, культури (6 тис. осіб) та офіцерського складу (починаючи з молодшого лейтенанта) Червоної Армії, флоту, військ НКДБ та НКВС (17 тис. осіб), знижки у торговельних закладах Головособторгу отримали керівні та відповідальні працівники великих промислових підприємств (20 тис. осіб) та високопоставлені службовці державних установ (7 тис. осіб)²⁸⁷.

У весняно-літній період державна торговельна мережа міста значно розширювалася за рахунок сезонної торгівлі овочами та фруктами. Для реалізації цих товарів розгорталися нові столи, ятки, лотки, а також влаштовувалися спеціальні відділи у продуктових магазинах²⁸⁸.

Налагоджувалася торгівля охолоджувальними напоями та морозивом. На початку червня 1944 року було відкрито 258 (планувалося 300) крамниць мінеральних вод, ларків та кіосків. Оскільки не всі торговельні точки були забезпечені сатураторами (із 90 наявних у місті сатураторів справних було лише 21), то торгували переважно не газованими водами, а сирією водою з сиропом²⁸⁹. Продавалися напої населенню щоденно з 8 до 22 години без освітлення торговельних точок через заходи світломаскування²⁹⁰. Асортимент напоїв був досить широким. Склянка газованої води без сиропу коштувала 5 коп., із сиропом вищого гатунку – 25 коп., першого – 20 коп., другого гатунку – 17 коп. Негазована вода (водопровідна сира охолоджена) без сиропу продавалася за 3 коп., і, відповідно, з сиропами – за 23, 18 і 15 коп. До вищого гатунку належали натуральні сиропи (крюшон, крем-сода, шоколадний, кавовий, вершковий, коньячний, оршад, кахетинський, глінтвейн, кюрасо, рожевий мускат, вишневий, чорносмородиновий, малиновий та полуничний), до першого – сиропи з натуральних соків, а до другого – сиропи на синтетичних есенціях. Фруктові кваси та морси коштували 20 коп., хлібний квас – 12 коп. Пиво «Березневе» та «Ризьке» продавали по 34 крб. за 1 літр, а «Жигулівське» – по 22 крб. Непоодинокими були випадки, коли напої продавалися за самовільно встановленими продавцями цінами, що призводило до обрахунку покупців.

Наступного сезону, в травні 1945 року, Київський міський торговельний відділ видав наказ, який зобов'язував усі заклади, які

²⁸⁷ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 21, арк. 15–17.

²⁸⁸ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 3, арк. 24.

²⁸⁹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 23, арк. 363, 369.

²⁹⁰ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 232.

здійснюють продаж напоїв, виставити преїскурант цін, написаний на склі²⁹¹. Однак перевірка, проведена у червні 1945 р., показала, що майже в усіх торговельних точках з продажу безалкогольних напоїв (а їх навесні-влітку 1945 року було 641²⁹²) відсутні не лише преїскуранти цін, а й сертифікати якості, мірні склянки на 220 і 200 г для води з сиропом і без, а також лід для охолодження напоїв. На основі лабораторних аналізів проб сиропів було встановлено, що їхня кислотність дорівнювала від 0,1 до 3% замість 11%. Це свідчило як про недоброякісне виробництво сиропів, так і про їх розведення водою на місцях. З 10 червня 1945 року продаж сирої води у торговельних точках було заборонено. Дозволялося продавати лише газовану воду і тільки в окремих випадках водопровідну воду, обов'язково кип'ячену та охолоджену²⁹³.

З розширенням в Києві державної торговельної мережі приватна торгівля згорталася. Влада міста, скориставшись послугами приватних крамничок у скрутний час, пізніше без жодних вагань та перешкод їх ліквідувала, позбавляючи їхніх власників засобів до існування (приватні торговці не були охоплені нормованим постачанням). Так у грудні 1944 року сталося з приватним ларком на Сінній площі, власнику якого запропонували у триденний строк звільнити приміщення, бо тут міський відділ торгівлі вирішив організувати закусоchnу²⁹⁴. Низку ларків та кіосків держава вилучила у приватників улітку 1944 року для організації сезонної мережі з продажу безалкогольних напоїв²⁹⁵.

Окрім купівлі харчових продуктів у магазинах чи на базарах міста кияни мали можливість споживати самостійно вирощену городину. Практика ведення індивідуального та колективного городництва стала досить поширеним явищем у звільненому Києві.

Держава приділяла особливу увагу розвитку цього типу додаткового постачання населення. Свідченням тому є прийнята РНК СРСР у лютому 1944 року постанова «Про заходи по подальшому розвитку та покращенню індивідуального та колективного городництва робітників та службовців у 1944 р.»²⁹⁶. Постановою передба-

²⁹¹ Там само, спр. 11, арк. 219.

²⁹² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 427.

²⁹³ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 11, арк. 255.

²⁹⁴ Там само, спр. 3, арк. 273.

²⁹⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 23, арк. 368.

²⁹⁶ Там само, спр. 1350, арк. 2.

чалось збільшення площ під городи та сприяння органами місцевої влади розвитку цих господарств.

Керуючись цією постановою, Київська міська рада виділила 2156 гектарів землі, які були у віданні земельного відділу міськради, для організації киянами індивідуальних городів. Про це населення інформувала газета «Київська правда» від 27 лютого 1944 року. У повідомленні також зазначалося, що земельні ділянки кияни можуть отримати за рахунок додаткових земельних фондів, що є поблизу міста. Норма на одну людину становила дві сотих гектара. Планувалося також відкрити у місті кілька магазинів для роздрібного продажу населенню посівного матеріалу²⁹⁷.

Часто кияни самовільно захоплювали ділянки землі під городи. До певного часу влада не чинила перешкод, адже це допомагало людям розв'язати їхні продовольчі проблеми. Про це свідчать рядки з листа киянки, написаного навесні 1944 року: «Біля будинку в мене маленький городик, розміром із мою кімнату, я там щороку саджаю помідори та зелень. Вже скопала. Треба засадити. Великий город беремо на Сирці, маємо одержати насіння». В липні жінка повідомляла вже про зібраний врожай: «Дуже виручають мене помідори, вже зняла 150 штук»²⁹⁸.

Однак наступного року несанкціоновані городи заборонили. З листа тієї самої киянки від 10 квітня 1945 року: «Дуже засмучена тим, що заборонили садити город біля будинку. Я так звикла, що влітку в мене свої помідори, кріп, редиска – це дуже допомагало мені, на базарі це завжди дорого»²⁹⁹.

У цей самий час активно практикувалося ведення колективного городництва. Окремі підприємства та установи Києва мали у тимчасовому користуванні земельні ділянки розміром від 10 до 70 га, на яких вони надавали своїм працівникам тимчасові городи. Зазначимо, що обробка землі значно ускладнювалася через дефіцит реманенту. Також відчувався брак посівних матеріалів³⁰⁰.

Проте, незважаючи на труднощі, індивідуальне та колективне городництво відіграло позитивну роль у забезпеченні киян продовольством, оскільки давало можливість розширити їхній щоденний раціон харчування.

²⁹⁷ Індивідуальне городництво // Київська правда. – 1944. – № 41.

²⁹⁸ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 203, 228, 241.

²⁹⁹ Там само. – С. 298.

³⁰⁰ Вронська Т. В. В умовах війни... – С. 55–57.

Іншим способом роздобути щось їстівне були у ті часи так звані «мінки», тобто походи у прилеглі до столиці села з метою виміняти власні речі або одяг на харчі³⁰¹.

Отже, можна виділити кілька джерел надходження продуктів на столи мешканців столиці УРСР у досліджуваний період. Перш за все, це нормоване постачання, хоч і мізерне, однак гарантоване. Надходження нормованих продуктів до споживача забезпечувала розгалужена мережа державних торговельних закладів, де різні категорії населення отримували продтовари за картками. Однак гарантованих державою наборів продуктів більшості людей не вистачало. Це викликало потребу в існуванні в місті інших видів як державної, так і недержавної торгівлі. Зокрема, близько половини потреб у харчах кияни у досліджуваний час задовольняли завдяки купівлі (або обміну на власні речі) продуктів на ринках міста. Для багатьох киян значною підтримкою була городина, вирощена в індивідуальному чи колективному господарстві.

3.2. Організація харчування мешканців Києва

Система нормованого постачання населення харчовими продуктами, запроваджена в Києві після звільнення міста від окупантів, здатна була задовольнити лише мінімальні фізіологічні потреби населення у харчах. Продуктовий пайок не давав можливості киянам щоденно готувати якісь страви. Повноцінне харчування в домашніх умовах ускладнювалося як мізерною кількістю гарантованих державою продуктів, так і відсутністю їх різноманітності. Тому система нормованого постачання продтоварами передбачала існування не лише закладів торгівлі, а й громадського харчування.

Розгортання державної мережі закладів громадського харчування у Києві розпочалося в перші дні після звільнення міста та проводилося паралельно зі створенням державних магазинів, які обслуговували населення в межах карткової системи. 10 листопада було організовано Міську контору громадського харчування, перейменовану незабаром у Київський міський трест їдалень. Однак налагодження функціонування цієї установи передбачало проведення досить тривалої підготовчої роботи.

Готові страви кияни у цей час могли купити лише на так званих «обжорних рядах». Такий специфічний вид торгівлі існував

³⁰¹ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 14, 86.